

תרפ"ס מתוך

חקרי ארץ

עיונים בתולדות ארץ ישראל
מוגשים לכבוד פרופ' יהודה פליקס

עורכים

זאב ספראי • איוון פרידמן • יהושע שורץ

א

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן

יחס האדם לחקלאות ולצומח של ארץ-ישראל בימי הביניים

מטרת המאמר הזה לדון ביחס האדם לחקלאות ולצומח מן ההיבט הרעיוני והאידיאלי-דתני. כמו שהוא משתקף במקורות כתובים שונים שימי הביניים. כפי שנבקש לראות, הכרת מערכת הערכים של האדם והלך מחשבתו, מוסיפה ממד של עומק ושל רוח להבנת תהליכי היסוד הקשורים ביישובה החקלאי של הארץ לתקופותיה ובמיוחד לתקופת ימי-הביניים.

החקלאות נערך בארץ-ישראל הקדומה

במהלך התקופות ההיסטוריות השונות, תפסה התרבות החקלאית מקום מרכזי בחיי האדם כחלק מתהליך שבו התעצבה תבנית נוף הארץ. רושם זה ניץ ועולה מתוך המקורות הכתובים ומן הממצא הארכיאולוגי והעודיות האלמות שעל פני השטח. מעמדה של החקלאות נקבע לא מעט בזכות מעצבי מדיניות השלטון בארץ. בתקופה שבה היה השלטון מעורה בעולם האיכרות וער לצרכי האיכרים, עודד את החקלאות והחשיב אותה כיער ערכי, מסריד הוקרטו לנתיניו והארמה לא איחזרה לתת את יכולה. בתקופת המקרא אנו מוצאים דוגמה נאה לכך בתיאור מפעליו של המלך עזיהו: "ויבן מגדלים במדבר ויחצב ברות רכבים כי מקנה רב היה לו ובשפלה ובמישור אכרים וכורמים בהרים ובכרמל כי אהב אדמה היה" (דברי הימים ב, כו: י"א). גם אם לא תוארו כל שליטי הארץ בתקופת המקרא, המשנה והתלמוד כבעלי זיקה לאדמה וכאוהביה, בכל זאת הכירו, בדרך-כלל, בערכה ובחיוניותה של עבודת החקלאות בארץ-ישראל.

המסורות בדבר יחסם של הכובשים המוסלמים לחקלאות

מקובל להניח שבתקופה הביזנטית הגיעה הארץ לשיא יישובי ולשגשוג כלכלי גדול, אשר מצא את ביטויו בחברות החקלאיות המפוארות. לעומת זאת, בתקופת ימי-הביניים התחולל שינוי במגמה זו. יש התולים בכיבוש הערבי את ראשיתו של תהליך הדלדול היישובי

ונסיגתה של החקלאות בארץ. הפוכשים המוסלמים שהגיעו לאזורנו, מצאו לפנים תרבות חיים שונה וזרה מזאת המוכרת להם באזור חצי-האי ערב. דעה זו מקבלת את חיזוקה לכאורה, ממציאותן של מסורות מוסלמיות (חדיית'ים) המעידות, שהוכוכשים הערבים ראו בחקלאות מלאכה נחותה ובוזיה שיש להתנגד לה ולרחוקתה.¹

קביעות אלה משתקפות באמרות שונות המיוחסות לנביא מוחמד, כגון:

נקטו בדרך מעד' ולא תדמו לנבט.

ולא תתישבו [תנבטו] במגוריהם

ולא תדמו לנבט בנחלותיהם ובקניהם.²

ראוי לציין, שהמונח הערבי — 'נבט' מציין משמעויות אחדות בעלות אופי שלילי, ככינוי לכופרים, לפרסים וכו' לכל לתושבי עירי הטרנס-איסלמיים שעסקו בעבודת החקלאות, אך גם לאנשי סוריה וארץ-ישראל (אל שאם).³

באמרה אחרת המכוננת, כנראה, למתיישבים באזור סוריה רבתי, הובע יחס שלילי כלפי הכפריים והעירוניים כאחד: 'אל תתישבו בכפרים, שהרי היושב בכפרים כאילו ישב בקברים'.⁴

התבטאויות חריפות מעין אלה מוכנות על רקע העובדה שהוכוכשים הערבים היו בעלי אופי נורדי מובהק, אשר המדבר הוא נוף מוכותם. בחצי-האי ערב — בתקופת כשורתו של מוחמד, חברת האדם היא שבטית, בעלת מבנה פטריארכלי עם מסורות ומנהגים יחודיים משלה. הנווד הערבי שעסק בדרך כלל במרעה ולעיתים גם במסחר או בכיזה, ראה בעבודת האדמה פגיעה בחירותו. עבודת האדמה מעצם טבעה מגבילה את האדם ומחייבת אותו לקשר קבוע, ובכך היא פוגעת בניידות האופיינית כל-כך לחברה זו.⁵

1 ראה למשל א"א רייפנברג, מלחמת המזר והישימן, ירושלים תש"י, עמ' 39, 52; י"י קדר, החקלאות הקדומה בהרי הנגב, ירושלים תשכ"ו, עמ' 15-16; א' נגב, 'הנבאטים בנגב', ארץ הנגב, א. א. שמואלי י"י גרוס (עורכים), משרד הכטחון תשל"ט, עמ' 268; מ' גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה, א. חל אביב תשמ"ג, עמ' 141 (להלן גיל); י"י פראווי, 'העלבים דייקנה של חברה קולוניאלית, ירושלים תשמ"ה', עמ' 436; וכן B. Z. Kedar, *The Arab Conquests and Agriculture, A Seventh-Century Apocalypse, Satellite Imagery, and Palynology*, *Asian and African Studies*, 19 (1985), pp. 1-15.

2 גיל, עמ' 113.

3 'מעד' — מונח המציין את שבטי הערבים (הברואים) הקדומים — המקוריים.

4 מסורות אלה ואחרות מובאות במילון החדיית' של אבן אלאטי'י, אלנאיה פי עיריב אלחדיית' ואלאח'י'.

5 על המשמעות השונה של המונח 'נבט' בליוי דוגמאות של מסורות, ראה אצל אבן מנטי'י, לסאן אלעריב, I, ערך 'נבט', בירתו 1956, עמ' 410-412; M. G. Morony, *The Aramaean Population in* 412-410, pp. 1-2 (1991), *ARAM*, 3 (1991), עמ' 113. הערה 226.

6 אבן אלאטי'י, ד, ערך 'כפר', עמ' 189. באותו מקום מובאות במקביל מסורות של אנשי הכפר ושל אנשי העיר, במציאות המאפיינת את אנשי 'אלשאם'.

7 הספר אידאולוגי דומה מביא דיוורוס בשם היוונימוס מקארדיה (מאה רביעית לפנה"ס) כתאריך את

אבן ח'לדן בספרו 'אקדמות למדע ההיסטוריה' (מקדמה), עוסק רבות ביחס הנוודים הברואים לתושבי הערים מצד אחד ולחקלאות מצד אחר. לדעתו, תנאי המדבר הקשים הפכו לבדואים במרעה הדורות לשיגרה ולהרגל, עד כי 'נהפכו אצלם לתכונה מורשת ולטבע'. הברואי, אף אילו ניתנה לו האפשרות לברוח ממצבו, לא היה עושה זאת.⁶ אבן ח'לדן מציג הסבר נוסף להתבדלות הנוודים מעבודת האדמה והוא השמירה על טוהרת הגזע. לפי השקפה זו, הריחוק מן המרכזים הכפריים היא סגולה לשמירת הייחוס הטהור ויש בה למנוע תהליך התבוללות בלתי רצוי. כדוגמה לדבריו הוא מונה מספר שמות שבטים וביניהם בני-קורישי, שבט מוצאו של מוחמד. לעומתם היו שבטים כמו בני לח'ם, ג'ד'אם וע'יסאן, שהתיישבו באזור סוריה וארץ-ישראל, אשר במהלך הדורות נפגס טוהר ייחוסם. כראיה לדבריו הוא מביא את מפורו של הח'ליף עומר: 'דעו ייחוס [נסכן], ואל תהיו כאותם 'נבט', אשר אם שואלים אותם למוצאם הם עונים: 'מכפר אלמוני'. בפרק אחר מוסיף אבן ח'לדן, שהעוסקים בחקלאות נחשבים לשפלי מעמד החקלאות היא דרך מחייתם של חלשים בלבד. להדגמת דבריו הוא מביא סיפור על הנביא מוחמד שראה להב מחרשה בכיתו של אחד מתומכיו בעיר אל-מדינה ואמר: 'מעולם לא נכנס דבר זה לביתו של אדם מבלי שתיכנס עמו השפלה'. בח'ארי, מקבץ החדיית'ים המהימן והמקובל ביותר (מת בשנת 870), פירש את דברי הנביא כמוכח של שימוש רב מדי בלהב המתורשה, וכלל אמרה זו של הנביא בפרק הנשוא את הכותרת 'התוצאות הבלתי רצויות של עבודה במכשירי החקלאות חריגה מן הגבול שצטוונו עליו'.⁷

לפי הסברים אלה ניתן לחניח שהוכוכשים הערבים ניסו לשמור בקנאות על אורח חייהם המסורתי ולהתבדל מהאוכלוסייה הנכבשת, החקלאית בעיקרה, שתחת שליטתם. גישת הוכוכשים שאינה אוהבת ומעודדת את עבודת האדמה, יכלה אפוא להסביר ולחזק את הידעה הקושרת לעצם הכיבוש הערבי ואופיו את הפגיעה ביישוב החקלאי המשגשג שהיה בארץ-ישראל בתקופה הביזנטית.⁸

אשר לגישה המיוחסת משקל רב למסורות המוסלמיות המזלזלות במלאכת החקלאות

הנבטים בשלב שהיו עדיין נוודים. תרגום הדברים ראה: א' נגב, 'תחילתיה של ממלכת הנבטים', בן הרמן לסיני, יד לאמנון, קיבוץ מאמרים בדיעת הארץ, ירושלים 1977, עמ' 143-162.

8 אבן ח'לדן, מקדמה, מהדורת מוצטאפ מוחמד, קהיר, ללא ציון תאריך, עמ' 129 (להלן אבן ח'לדן).

9 [מקדמה], ירושלים תשכ"ו, במקרה זה עדיף התרגום של רוזנטל ורוקא, ראה: F. Rosenthal (trans.), *Ibn Khaldun, The Muqaddimah*, I, New York 1958, p. 266.

10 אבן ח'לדן, עמ' 129-130. על השבטים הערבים שהתיישבו בארץ-ישראל בתקופת הכיבוש הערבי ראה, למשל: י"י חסין, 'התפרשות שבטי הערבים בארץ-ישראל במאה הראשונה להג'רה', קתדרה, לב (תשמ"ד), עמ' 54-65.

11 אבן ח'לדן, עמ' 194. במקור, ראה: בח'ארי, אלנאיה, ג, כתאב אלמואזעה, מצרים, ללא ציון תאריך, עמ' 208. מסורת מספר 2, כאמור, מסורת זו ואחרות מופיעות בחלק מיוחד [כתאב אלמואזעה] המוקצה לסניית שונות בחקלאות. (להלן בח'ארי).

12 ראה מ' גיל, 'על תהליכי ההתיישבות של שבטי הערבים במאה הראשונה לאסלאם', קתדרה לב (תשמ"ד), עמ' 66-68.

הכיבוש המוסלמי והשפעותיו על החקלאות בארץ-ישראל

שאלת התיישבותם של השכטים הערבים בארץ-ישראל היא עניין מנושא מעורפל.¹⁷ וכנראה שחלקם ביישוב היה קטן והצטמצם לאזורי הספר בדרומה ובמזחה של הארץ. השפעתו של הכיבוש, לפחות בתחילתו, באה לידי ביטוי ברובד העלין והרשמי. בלבה של הארץ נשארו יסודות האוכלוסיה הביזנטית, אשר הורכבה בעיקר מיהודים, נוצרים ושומרונים. גם אם אכן התנוו הכובשים המוסלמים מעבודת האדמה, הרי שכפועל הם לא הפריעו לתושבים החקלאים המקומיים להמשיך במלאכתם. הנפוץ הוא, השליטים המוסלמים השכילו לנצל פוטנציאל כלכלי זה ולשמרו. השלטון המוסלמי נזקק לעורף החקלאי כמקור לאספקת צרכיו תוך כדי הפעלת המדיניות המינהלית, שהיתה נוהגה לפני כן בעולם הסאסאני הביזנטי. כמו כן אין בידינו עדויות מהותיות המעידות על פגיעה, על מחסור או על בעיות מיוחדות בחקלאות.

לא כאן המקום להרחיב בסוגיה המורכבת של אופי הכיבוש הערבי והשפעתו על היישוב והחקלאות. כאן רק נציג בקצרה את השקפתנו.¹⁸ סימנים רבים מורים שתהליך ירידתו של הישוב בארץ-ישראל החל באזורים שונים בארץ כבר בשלהי התקופה הביזנטית, כתוצאה מרצף אירועים ותהליכים שפקדו את האימפריה הביזנטית בכל סוריה רבתי. תקופת בית-אומיה (660-750 לספה"ג) מתאפיינת בדרך כלל במגמה לשמור על דפוסי השלטון הקודמים ולהמשיכם.¹⁹ הירידה המכרעת ביישוב החקלאי של הארץ חלה, לדעתנו, כנראה רק בסוף המאה השמינית ובתחילת המאה התשיעית, כדור לאחר עליית בית עבאס (750-935 לספה"ג). מאז ואילך התרחקה ארץ-ישראל מעיני השלטון עם העברת בירת הח'ליפות מדמשק לבגדד. תהליך הירידה אף הוא לא היה רציף ועקיב וניתן להבחין בו בתקופות משנה של פריחה זמנית, כמו בתקופה הטולונית (שלטון עצמאי בין השנים 868-905 לספה"ג, שמרכזו היה במצרים), לפחות באזור החוף ובמידה רבה גם בתקופה הפטימית (969-1099 לספה"ג).

נדמה שהשינוי העיקרי בתקופה העבאסית, קשור בתהליך העיור שחל באותה עת בכל עולם האסלאם. בתקופה זו ישנה עזרת עליליה דמוגרפית גדולה; חל גידול בערים הקיימות ונבנות גם ערים חדשות. תהליך זה היה בולט בעירק ומתן יותר כסוריה ובארץ-ישראל.²⁰ בהתאם למגמה זו, צויין לבחון את המסורות המוסלמיות השונות על רקע המחה שנוצר בין מעמד יושבי העיר ובין המסגרת הכפרית, ולא רק כמחה בין אנשי המועד

17 לענין זה ראה, לעיל, הערה 9.
 18 בעיניים אלו נדתי בהרחבה בעבודת הנמר שלי, ראה: 'ז' עמר, סוגיות ביישוב, בחקלאות ובנוף הצומח של ארץ-ישראל בתקופת ימי הביניים, אוניברסיטת ברי-אילן, רמת-גן תשנ"א.
 19 חשבות במיוחד עבודתו של קנר, ראה: H. Kennedy and S. T. Andrews, 'The Last Century of Byzantine Syria: A Reinterpretation', *Byzantinische Forschungen*, 10 (1985), pp. 141-183; Idem, 'Change and Continuity in Syria and Palestine at the Moslem Conquest', *ARAM*, 1 (1989), pp. 258-267.
 20 E. Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, London 1976, pp. 86-92; עיר ארץ-ישראל תחת שלטון האסלאם, קתדרה, מא (תשמ"ו), עמ' 83-120.

ומפגנות כלפיה יחס של בת, ראוי להוסיף כמה הסתייגויות. המסורות הן ברובן המכריע כלליות ביחסן לחקלאות ואינן נקשרות באופן מיוחד לאזורנו. המסורות מתאמות למציאות שרווחה באזור פעילותו של הנביא מוחמד ולא לזו הקיימת בארץ-ישראל. בצד המסורות השוללות את החקלאות, קיימות גם מסורות מנוגדות, אמרות המשבחות ומעודדות את העיסוק בחקלאות.²¹ וליתר דיוק, האסלאם מכיר בערך עבודת האדמה וכחשבוותה, אלא שמלכתחילה מלאכה זו איננה ראויה למוסלמי, וראוי להניחה לאחרים. בעניין זה מסופר על הנביא מוחמד:

בזמן שנכנס למסע התמרים של אם מבשר אל-אנאריה, שאל: מי נטעם — מוסלמי או כופר? היא ענתה: 'בודאי מוסלמי'. ואמר הנביא: 'אין מוסלמי הניטע נטיעה או מעבד את האדמה, והיה ואם יעשה זאת יאכלו מזה הצפרים או האנשים או הבהמות — יחשב לו קדבר למעשה טוב'.²²

במקרים מסוימים ניכרת מגמה לעודד ולהמריץ אנשים (מוסלמים) לעבד את האדמה, בעיקר לצורך החזקת הקרקע שבבעלותם: 'למי שיש קרקע עליו לעבדה, אבל אם איננו מוצא אפשרות לעבדה, — עליו להחזיר אותה לאחיו המוסלמי (שיעבוד אותה כארס)'.²³ חשיבות מיוחדת נודעת לכיבוש שטחים שוממים. מסורת זו מסרה עאישה בשם הנביא: 'כל מי שמעבד אדמה שאינה רכשו של אף אחד — היא תהיה שייכת לך'.²⁴

עם זאת, ישנה רשות להניח את מלאכת החקלאות בידי אנשים אחרים, בתמורה להעברת חלק מהיבול או תמורת תשלום כסף.²⁵

מסורות מעין אלה, מאזנות במידת מה את התמונה, ומעידות שיחסו של הנביא לחקלאות ולצומח היה רב פנים. עוד נאמר שהמסורות השונות גובשו ונערכו לראשונה רק במאה התשיעית, כמאה וחמישים שנה לאחר מותו של הנביא מוחמד. הן משקפות במידה לא מועטה את תפיסת העולם המוסלמית, שהתגבשה בקרב מעצבי מדיניות האסלאם במהלך המאה התשיעית, זמן רב לאחר כיבוש האסלאם. יתרה מזאת, עובדת קיומם של חדיתיים היוצאים בלהט כנגד החקלאות, מעידה כעצם על מציאות הפוכה, שבה החקלאות מושכת ורוכשת אודרים, מגמה שכנראה החלה להסתמן בקרב חלק מהשכטים הערבים שהשתתפו בכיבוש. כנגד תופעה זו, שאת היקפה קשה לשער, יצאו מחברי מסורות אלה.

12 קובץ מסורות מעין אלה ניתן לראות, למשל, אצל אלכרדי, נודח אל-אנאס פי מחאסן אלשאם, ביירוח 1980, עמ' 185 בסוף הנושא את הכותרת 'נטיעת הצפרים'.
 13 מסלם, אצ'צ'יה, ט, באב פצ'יל אל-ערס אל-אזוע, מצרים 1924, עמ' 213-214. (להלן מסלם): בח'ארי, עמ' 208, מסורת מספר 1. מכאן שם רק את הסיפא של המסורת.
 14 מסלם, באב כ'ראת אל-ארצ', עמ' 196 ואילך מסורת זו מובאת שם במספר ניסוחות ובחלק מודגש אסור השגרת הקרקע.
 15 בח'ארי, עמ' 215, מסורת מספר 17.
 16 מציאות זו הייתה רווחה בחצי-הארץ-ערב בתקופתו של מוחמד, מסורת אחרת מעידה, למשל, על גידול התמרים בחיבר-על-ידי היהודים, תמורת מס הצמיח היבול, ראה בח'ארי, עמ' 212. מסורת מספר 12: מסלם, כתאב אל-מסאקאט ואל-מאורעה, עמ' 208-212.

התפתחה בין עצי פרי לעצי סרק

שונה מהנשוא הקודם, הוא יחסו של האדם הן כשליט והן כנשלט, כלפי נוף הצומח — עצי הפרי והסרק, שמסביבו. הצומח היה מרכז חשוב במערכת החיים של האדם כימי הביניים. דבר זה בא לידי ביטוי בשימושים הנרחבים והמגוונים שהשתמש האדם בצמחים. שימושים אלו מוזכרים במקורות הכתובים, המשקפים במידה רבה את תחומי ההתעניינות ואת מערכת הערכים של האדם בימי הביניים ביחסו לטבע ולצומח שמסביבו.

המקורות המתארים את הצומח מעטים יחסית, במיוחד אלו המתארים את הצומח הטבעי. רבים יותר הם האזכורים של צמחי התרבות שהיו בשירות האדם. מגמה זו אינה ייחודית למקורות ימי הביניים, אלא משקפת את תפיסת עולמו של האדם בתקופה העתיקה ככלל עד שלחי המאה הי"ט. הצומח הטבעי כגורם אסתטי ערכי המהווה דיאה יודק²⁴, הינו מושג מודרני. לעומת זאת בעבר היה היער בדרך כלל סמל לחורבן ולקללה, סמל אנטייתי לחקלאות וליישוב ארץ-ישראל.²⁵ דוגמה לכך תמצא בתיאור הדרך הריקה מיישוב, מחברון כואכה עזה, תיאורו של פליקס פברי: 'אנו הלכנו הרבה שעות לאורך הצד הימני של העמק שהיה עמוק, צר ומשובש בחתימתו, סלעי ומלא בעצי-בר ושאר הדברים

הבלתי מועילים בארץ זו'.²⁶ הבלתי מועילים בארץ זו, לפרש רק כמושפעת מסגנון הגיאוגרפיה הקדושה, אלא יש לראות בה תפיסה זו אין לפרש רק כמושפעת מסגנון הגיאוגרפיה הקדושה, אלא יש לראות בה ביטוי להשקפה המעשית של האדם בתקופה העתיקה, בהתאם לתנאים לצרכים ולאידיאות בתקופתם. הקדמונים דאגו בעיקר לאינטרסים הכלכליים והקיומיים שלהם. מן הבחינה הזאת קולעת היא ההגדרה הקדמונית המכנה את עצי הבר צמחי 'סרק'. בימיהם לא היתה מודעות גדולה לגורמים האקולוגיים השונים ולחשיבותם לאדם באותה עוצמה כפי שהדבר רוח אצלנו כיום. אין זה סותר כלל וכלל את העובדה שבאותה עת היו מצויים גנים ובהם גם עצי סרק. נהפוך הוא, מתקופה זו נשתמרו בידינו מקורות רבים ובעיקר קטעי שירה המתארים צמחייה, פרחים וגנים בכלל וצמחים מסוימים בפרט וכן תיאורי ערוגות בוש ומים.²⁷ מכל מקום, תיאורים אלו משקפים יותר את ערכיו וערכיו של המעמד העליון והעשיר בחברה ופחות את המגור העממי הנרחב.²⁸ אכן חילדון מיטיב לתאר עמדה זו בחריפות. לטענתו, נטיעת עצי סרק שאין בהם תועלת אלא לצרכי הנאה בלבד היא עניין שבמותרות. גנים כאלה מציינים את התרבות העירונית המשגשגת, אך גם משקפים את חורבנה הקרוב של העיר. לעומת זאת, פשוטי העם נמנעים מנטיעות סרק, הואיל והם רואים בהם את מבשר רעות.

23. על-יך, ראה: י. פליקס, 'על העץ והיער בנפה הקדום של הארץ', טבע וארץ, ח (תשכ"ו), עמ' 71-74; ז' עמר, 'שמיית טבע כיום ובהיסטוריה', טבע וארץ, כ"ז (תשמ"ד), עמ' 3.

24. פברי, מוזון: 424, p. 7-8, *Paestine Pilgrims' Text Society Library*.

25. ראה לעניין מספרה של מ' יצחק, 'אלי גנת ערוגות', חל-אביב 1988.

26. לשם השוואה, במקרא אין כמעט עדויות לגידול ולטיפוח צמחים לנוי, לבד ממקרים בודדים המעידים על המצאת הארטיסטיקטית ולא על המקובל בחיי העם, כמו למשל בתיאורו של שלמה המלך, בקהלת ב: 1.

לבני הישימן. תהליכים אלה היו חלק מותצרי המהפכה הכלכלית-החברתית שנוצרה בעקבות הופעת האסלאם באזורנו. התמורות שחלו בחברה האסלאמית, ניגודי ההשקפה, המחויבות והיריבויות בין הורמים השונים, שורשו היה קדום, זמן קצר לאחר השלמת מסעות הכיבוש. מסעות המלחמה הונתו על ידי הורב החברתי העליון שהיה עירוני באופיו, ואילו החיילים-המבצעים היו שבטי הבדואים. חלוקת שלל לא שיוונית, ניגודי אינטרסים ביחס לשימוש באדמות הכבושות, התנגשויות מנטליות כקביעת אופיה של הכלכלה ודומיהן, יצרו גישות שונות ומגוונות ביחס לבדנים החברתיים העיקריים, דהיינו בין חקלאים, נוודים ועירוניים. קשת דעות זו קשורה למהלך גבושה ועיצובה האיטי וההדרגתי של החברה והאורח-החיים האסלאמית, מימי הכיבוש ועד למאה התשיעית. התמודדויות מורכבות ומושכות אלה הוכרעו לבסוף לטובת המעמד הבורגני, שתוצאות הישירה היתה גידול במסחר ועלייתם של הסוחרים למעמד חשוב ומועדף. תפנית זו מצאה את ביטויה במסורות (חדית'ים) שונות המשבחות ומעדיפות את העוסק במסחר.²¹ החקלאים, שעדיין היו הרוכ המכריע באוכלוסייה ומקור ההכנסה העיקרי של המדינה, נותרו רוב דומם, כמעט בלא ייצוג בחוגי המחברים, וכך כורסם בהדרגה מעמדם החברתי והכלכלי.

לדעת גויטיין, למהפכה הבורגנית הזאת היתה השפעה מכרעת גם על אופיה של הכלכלה היהודית במעבר מחקלאות למסחר.²² התהליכים שציינו לא פסחו על ארץ-ישראל, אך דוקא רחוקה ממרכזי השלטון האט תמורות אלו. דחיית המעמד האגרי לטובת המעמד העירוני לא הורגש באופן מהותי. האוכלוסייה בעיקרה המשיכה לעסוק בחקלאות, ונשמר איזון מיוחד בין הצריכה המוגברת של מוצרי יסוד ומוצרי מותרות מגוונים שצרכו המרכזים העירוניים, ובין התפוקה שנאלצו החקלאים להגבייה כדי לספק את רעבונם של הצרכנים. החוליה המקשרת ביניהם היו הסוחרים שפעלו לאורך חופי הים התיכון, והדבר עולה מתוך הסחרים מהגניזה מהמאה הי"א.

לסיכום חלק זה, יחסם של הכובשים הערבים לחקלאות הוא סוגיה מורכבת, רבת-צדדים, בעל מרכיבים אתניים וסוציו-כלכליים. במידה רבה הם משקפים את דרך התגבשותה ועיצובה של ההשקפה המוסלמית הרשמית. הודות לריחוקה של ארץ-ישראל ממרכזי מעצבי המדיניות המוסלמית, בהשוואה לאזורים אחרים, היתה עוצמתם של תהליכים אלה מתונה. היישוב החקלאי עדיין נשאר גורם מרכזי ומאפיין בארץ-ישראל.

21. כ' לואיס, האיסלאם בהיסטוריה, חל אביב תשמ"ד, עמ' 79-81, 215-229. X. De Planhol, 'The Geographical Setting', *Cambridge History of Islam*, 2, Cambridge 1970, pp. 443-468; נקודת ראותם של הנוסעים המוסלמים: VIII, pp. 747-751, s.v. 'Tidjara' T.W. Arnold, 'Arab Travellers and Merchants, A.D. 1000-1500', *Travel and Travellers of the Middle Ages*, (A.P. Newton), New York 1968, pp. 88-103.

עשר מצוות לי לכם... לא תבגדו...
לא תעקרו דקלים ולא תשרפום.
לא תקצצו עץ נושא פרי...³³

חריגה מנהג זה היתה במלחמתו של מוחמד עצמו נגד בני נציר (627 לספה"ג), כאשר כרת את עצי התמר שהיו ענף החקלאות שהתקיימו עליו. כה חמור היה מעשהו, עד כי אפילו אנשי מדינה הודיעו ממנו, והנביא נאלץ להסכים שמדובר במעשה חד פעמי — יוצא דופן, שעשהו ברצון האל: 'כל תמר אשר תכרתוהו או תעבדוהו עומד על רשיו ברצון אלהים הוא, ולמען הקלות את הפשעים'.³⁴

השחתת גידולים חקלאיים בעת מלחמה בימי הביניים

המקורות ההיסטוריים המתארים את מהלכי המלחמות השונות בתקופת ימי הביניים בארץ ישראל, מתעדים את השחתת עץ השדה כפריט ואת חורבן ענף החקלאות ככלל. שיטת הלוחמה הקובצניולית כללה אמצעי ענישה כבדים תוך הפעלת מדיניות של 'אדמה חרוכה': להלן נביא לקט עדויות מתקופות שונות בימי הביניים, הממחישות יחס זה כלפי הצומח.

מקור עברי מסוף המאה ה"א מתאר כפרוזה חרוזה את ההרס והעריצות של התורכמנים לאחר כיבוש ירושלים מיד הפטימים, ערב הכיבוש הצלבני:

וגם שרפו הגרדישים והחרובו המקומים
ויקצצו העצים וירמסו הכרמים³⁵

בראשית התקופה הצלבנית, במהלך נסיון הנפל הצלבני לכבוש את עכו (1103 לספה"ג) נקט בלדווין במדיניות עונשין כנגד התושבים החקלאים המוסלמים שבאזור. בפעילותו זו נהרסו הגידולים החקלאיים ונעקרו פרדסים וגני פרי.³⁶ בעת המצור על צור מצווה בלדווין את אנשיו לחרות את כל העצים ואת עצי התמר.³⁷ הכרוניקאי המוסלמי עושה כאן הבחנה בין עצי תמר לשאר עצי הפרי ככזוה להודיש את חומרת העניין.

עדותו של ויליאם מצור היא דוגמה נוספת המתארת את הפגיעה בעצי הפרי, כחלק ממדיניות הלוחמה הצלבנית. בתחילת שנות הארבעים של המאה ה"ב, המשיכו שבטים

33 אלטבר, תאריך אלרס ואלמלו, 4 (מהדורת De Goeje), לידן 1964, עמ' 1850.
34 אלקואן, מהדורת ייי בלין, תל-אביב תשמ"ז, טורף נט 5.
35 קטע זה התפרסם על-ידי שי אסף ולי"א מאיר (עורכים), ספר הישוב, ב. ירושלים תשי"ד, עמ' 81; י. הילום, 'המקדש הניני כרא' השרי', ספר ירושלים התקופה המוסלמית הקדומה 638-1099, "פראוור (עורך), ירושלים תשמ"ז, עמ' 235.
36 פולק משארטר: *The Expedition to Jerusalem, Knoxville 1969*, pp. 174-175.
37 אבן אלקלאנס, ריל תאריך, דמשק (מהדורת Amedeo), לידן 1908, עמ' 178.

וכן, שעצי תפוחים [נארנג'] ולימונים [ליים]³⁷ וברוסים [סרן] וכיוצא בהם, שאין להם פרי מוזין ואין בהם תועלת, הם מסימני שיא התפתחותה של התרבות העירונית, שכן כל מטרתם של הגנים אינה אלא צורתם הנאה בלבד, ולפיכך אין שותלים אותם אלא לאחר שהמוותרות הגיעו לריכוזים ולגיוונם וזו היא התקופה אשר בה יש מקום לחשוש לאובדנה של העיר ולחורבנה, כפי שכבר אמרנו. אותם הדברים נאמרו גם על ההרדוף [דפלא], ואמנם הוא שייך לאותו סוג, שכן המטרה בנטיעתו אינה אלא לגונן את גני הפרי בניצניו הצבועניים, האודומים והלבנים והוא אפוא אחד מגניוני המותרות.³⁸

הגנת עצי הפרי בעת מלחמה בתנ"ך ובקוראן

כאמור, המקורות ההיסטוריים מבדילים בין עצי פרי לעצי סרק. הבחנה זו בולטת מאד בסוגיית יחס האדם לעץ בשעת מלחמה. המקורות, כפי שנראה בהמשך, מעידים על כריתת עצים, לא רק לצרכים צבאיים טהורים, אלא גם כאמצעי לענישה ולזריעת חורבן.

יחס האדם לצומח בשעת מלחמה הוא סוגיה עתיקת יומין, המופיעה כבר בתורה (דברים כ: יט-כ). התורה מבדילה בין עצי פרי שיש לקיימם ובין עצי סרק שמוותר לכרות אותם לצרכי המלחמה.³⁹ עצם קיומו של צו זה מעיד על המציאות שבה נכרתו עצי פרי ועצי סרק ללא הבחנה בעת מלחמה. למרות צו זה, לפחות לכאורה, יש במקרא עצמו עדות לכריתת עצי פרי בשעת מלחמה (מלכים ב: יט, כה).⁴⁰

גם בקוראן אנו מבחינים בין עצי פרי לעצי סרק, אם כי בצורה מובלעת יותר.⁴¹ חשיבותם של עצי הפרי ובמיוחד של עצי התמר⁴² באה לידי ביטוי במסורת בשם הנביא, המוצגת כחלק מהתנחיות ללוחמים לקראת כבוש סוריה וארץ ישראל:

27 מדובר כאן, נראה, בזני הדרים מיוחדים שנופחו לשם נוי בלבד ולא בונים למאכל, אשר היו מוכרים כאותה עת. בהקשר זה יש לראות את הערתו של ר' דוד בן זמרא על התבוסים והאחרונים בארצות הערב: 'ובארצות אלו עיקר נטיעתן להוציא מימטן להרחיב בו ואחר מני אלק עושה ממנו מרקחת'. ראה שרית הרדי"י, ב. תשובה תש"ט, וראש הרמ"ב, עמ' 49.
28 אבן חלדון, עמ' 373.
29 עור ראה: הרמב"ם, הל' מלכים ו ח-ט, המציאת שרוחה בתקופת המפרא היתה קיימת גם בתקופת ימי הביניים ואולי רמו לכן המשוור אלחויי, המשתמש במוטיב המקראי מתוך דברים ב, לצורך הבעת רעיונותיו במקאמה שלו, ראה: א. קאמינקא (מהדיר), 'י יורדה אלחויי, תחכמוני, וראשה תניט', עמ' 46, 346.
30 עץ פרי נקרא 'עץ טוב', עוד ראה 'ה פליקס, היער החורש, שיחים ועצי-סרק — במקרא ובספרות חז"ל', מגדים, יא (תש"ו), עמ' 99-106. על הסתייה בין צווי אלישע ובין האיסור בספר דברים ראה שם, פירוש רש"י ורד"ק. עוד ראה לעניין זה: Y. Feliks, *Nature and Man in the Bible*, London 1981, pp. 63-65.
31 למשל אלקראן, טורה יד, 31-29.
32 התמר הוא מוטיב מרכזי בקוראן ובאסלאם עץ זה קיבל מעמד של קדושה.

אלאמצ'ל נמלט, ורכים מן האנשים ביקשו להם מקלט בין עצי השקמים אשר היו שם. אך הצלבנים שרפו את רוב העצים.⁴³

האדם עץ השדה

יחסו של האדם לצומח, בא על כיתויו גם בהפניית רגשות הזעם והתסכול של השליטים על שלא הצליחו בקרבות, כלפי הצומח הטבעי, ובמיוחד כנגד הגידולים החקלאיים אשר כביכול מייצגים את האויב, בבחינת 'האדם עץ השדה'.

בתקופה האירופית, בפקודותיו של אלמלכ אלמעטיס עיסא, נהרסו ביצורי ירושלים בשנת 1219 מתוך חשש שהעיר תחזור לידי הצלבנים. פעולות ההרס הקיפו מבצרים נוספים בגליל כגון: תבנין, בניאס, כוכב הירדן וצפת. בשנת 1220 ניסה אלמעטיס לכבוש את מבצר עתלית, אך בלא הצלחה, ולבסוף נאלץ להסתפק בהחרבת האזור מסביב ובעקירת הגפנים ושאר עצי הפרי. הזעם והתסכול שאחזו את השליט המוסלמי הופנו למקומות אחרים בארץ ישראל. אלמעטיס חזר לירושלים והשלים את ההרס שהתחיל בו לפני-כן. הכרוניקאי הצלבני אוליבר מפארבורן מציין כיצד תמוך צבאו של מעטיס עיסא בין ההרים והשדות של ארץ ישראל והחריב בדרכו את כל העצים נושאי הפרי ואת הגפנים.⁴⁴

מדיניותו של ביברס וההלכה המוסלמית

מתחילת התקופה הממלוכית יש עדויות נוספות לכריתת עצים. בפקודתו של ביברס נהרסה עתלית ונגדעו עציה.⁴⁵ בכיבוש טריפולי בשנת 1268 הוא ציווה לכוות את העצים כאמצעי לחץ ופגיעה במוהל. בתגובה, לפני שביצע הצו, שלח בזהמון השישי לבקש הסכם שלום.⁴⁶

לכסוף, גם בטריפולי נכרתו העצים.⁴⁷ כפי שראינו, עמדת האורתודוקסיה המוסלמית בדומה ליהדות, אינה רואה בעין יפה פגיעה בעצי פרי. לכן היה צורך, ליישב את הסתירה שהעמידה שיטתו של ביברס בכיבוש ערי ארץ-ישראל, מתוך מניעים אידיאולוגיים-דתיים. מסופר, שלאחר שכיבס סיים להרוס ולכוות את העצים בעכו, הוא שלח כח צבאי לכורדאני (שהייתה בשליטת הווסטיטליים) שיעלו אותה ואת כל עציה באש. באשר לזה נאמר שחכמי הדת (העולמא) התירו לשרוף את

43. אבן מיסר, אחיבאר מצר (מהדורת מצר (M.H. Masse), קרייך 1919, עמ' 39. השווה מקור זה לגרסה הפרנקית, R. Hill (ed.), *Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum: The Deeds of the Franks and the*

44. J.J. Gavigan (trans.), *The Capture of Damietta by Oliver of Paderborn*, London 1962, pp. 96.

45. אוליבר מפארבורן, *London, 1948, pp. 67*.

46. אבן פראת, *The Capture of Damietta by Oliver of Paderborn*, London, 1948, pp. 67.

47. אבן פראת, עמ' 190.

143.

תורכמנים להתבסס בשטחי עבר הירדן בין מבצרי הצלבנים. במהלך אחת הפשיטות כבשו הללו בסיוע התושבים המקומיים את מבצר ואיר מוסא בשנת 1144 לספה"ג. הכרוניקאי הצלבני מציין שכל האזור היה מכוסה עצי זית דשנים אשר הצילו על פני השטח כמו יער עבות. בידוע היה, שפרנסת יושבי המקום — הם ואבותיהם, הייתה כולה על העצים האלה, עד שאם ניטלו מהם העצים, היה מטה לחמם נשבר כליל. הצלבנים בפקודו של כלדוויץ השלישי ניצלו עובדה זו והחליטו לכוות את העצים האלה ולהעלותם באש כדי להטיל אימה על התושבים ולהביאם לידי יאוש למראה הזיתים הכרותים. איומם של הצלבנים הוסר, רק לאחר שהתורכמנים הורחקו מהמקום והמבצר חזר לידי הצלבנים.³⁸

מדיניות הרס ענפי החקלאות של האויב לא הייתה נחלתם הבלעדית של הצלבנים. יש בידינו עדויות דומות גם מן הצד המוסלמי, ובמיוחד התפרסם צלאח אלדין כשיטות לוחמה אלה. בשנת 1173 ערך צלאח אלדין מלחמה בסדרה של התקפות באזור עבר הירדן. הוא הופיע לפני נרץ כשהוא מחריב ושוּרף הכל סביב המבצר הצלבני. במלאת ההרס נגדעו עצים וגפנים רבים.³⁹ בשנת 1180, הצלבנים הסתחרו במבצרים שברחנות טריפולי, ואילו צלאח אלדין עבר באין מפריע דרך השטחים המעובדים. וליאם מצור מתאר כפורטוט כיצד שרף המצביא המוסלמי את כל היבולים: אלה שכבר נאספו לאסמים, אלה שעדיין נערמו בשדות ואלה שטרם נקצרו, ובכל הארץ השאיר אחריו אדמה חרוכה.⁴⁰ בשנת 1182 נכשל נסיונו של צלאח אלדין לתפוס את ביירות והצבא המוסלמי נאלץ לשוב לבסיסו במצרים, אך עוד לפני-כן נכרתו בפקודתו כל הפרדסים והכרמים כסביבות העיר בקרדומים ובגרוזנים.⁴¹

הצמת יערות

לאחר כיבוש עכו במהלך מסע הצלב השלישי (1191 לספה"ג), נע הכח הצלבני דרומה בכיוון יפו. במהלך מסעו נאלץ הצבא הצלבני לעבור דרך יער ארוסף. המקורות הפונקים מציינים את חששם של הצלבנים, שהמוסלמים יציתו את היער שהיה עלול להפוך למלכודת אש שתצלה את כל העוברים בו, כחום שליה הקיץ.⁴² אמנם חששותיהם התבדו, אך ללא ספק היה החשש מוצדק, שכן תורת לחימה המוללת הצתת יערות הייתה כנראה מקובלת ונהגה גם בקרב הצלבנים עצמם. עוד בראשית התקופה הצלבנית (באוגוסט 1099) מספר הכרוניקאי המוסלמי אבן מיסר על התקפת אשקלון בידי הצלבנים. צבאו של

38. R.B.C. Huygens (ed.), *Guillaume de Tyr Chronique, Corpus Christianorum Continuatio*

39. וליאם מצור, ספר 20, עמ' 28.

40. וליאם מצור, ספר 22, עמ' 2.

41. וליאם מצור, ספר 22, עמ' 18.

42. E.N. Stone (trans.), *Three Old French Chronicles of the Crusades*, Washington 1939, pp. 86-87. T.A. Archer, *The Crusade of Richard I*, London 1889, pp. 140.

היבולים ולמוטט את העצים, כשעה שהמנהיג המוסלמי רואה כאמצעי זה דרך המחלישה את כוחו ורוחו של האויב. הנביא מוחמד עצמו קבע תקדים שיש בו משום אסמכתא לפסק הלכה זה, כמעשהו שעשה בברכת האל לגפני טאיף ול'תמרים הצהובים' שהיו כבעלות השוכט היהודי בנו נצ'יר.⁴⁶

סיכום

מחמת המלחמות הרבות שאירעו בארץ-ישראל בימיי הביניים, נחקקו לא פעם הגידולים החקלאיים וצמחייתם הטבעית של הארץ. פגיעה כזאת היתה מקובלת אז כחלק מן הלחימה. התפיסה הקדומה, המשתקפת גם בתקופת ימי הביניים, לא ייחסה ערך לצומח הטבעי, לעצי הסרק. זאת בניגוד לעצי הפרי, שבהם מצא האדם תועלת מעשית וחיונית. האורחות והקסיה המוסלמית שללה בדרך כלל את הפגיעה בעצי הפרי בעת מלחמה. אולם למעשה נוצר לעתים פער בין ההשקפה הזאת ובין המציאות שרווחה. מסתבר שערכים של 'הגנת הצומח' ו'בל תשחית' הם עניינים דתיים-פילוסופיים, אשר הנחו את השליטים קובעי המהלכים במלחמה, רק באורח מוגבל. מפרק זה ניתן גם לחוש במחא ובפער בין הצרכים של הרובד השולט בחברה ובין המגזר העממי הנרחב. המקורות ההיסטוריים מטבע הדברים, מקפחים בתיאוריהם את הרובד הנמוך, החקלאי בעיקרו, אשר נאלץ להתמודד עם שגינותיהם של השליטים. הצו להגן על הצומח, וליתר דיוק להגן על עצי הפרי ועל החקלאות בכללותה, משקף בעיקרו את הצורך הטבעי והקיומי של האוכלוסייה החקלאית. באשר ליחסו של האדם לחקלאות ניתן לסכם, שהענף החקלאי המשיך לתפוס מקום מרכזי בכלכלת ארץ-ישראל גם לאחר הכיבוש המוסלמי. ניתן אף לומר שבתקופה הערבית הקדומה היה יחסו של המעמד השלטוני לחקלאות יחס אוהד בדרך-כלל. שינוי בתמונה זו הורגש בעולם האסלאם רק במהלך התקופה העבאסית, בעקבות התמורות שחלו בחברה המוסלמית השולטת. ההשפעות הישירות על החקלאות בארץ היו מתונות יותר.